Annales Collegii Nobilium Opolienses
6 (2017)

Dorota Kruba-Raczek
Archiwum Państwowe w Opolu

Wystawa „Warownym grodem jest nasz Bóg" – w 500. rocznicę ogłoszenia tez Marcina Lutra jako świadectwo pamięci i obecności ewangelików na Opolszczyźnie

Rok Reformacji 2017 zainaugurowany przez Kościół Ewangelicko-Augsburski już 31 października 2016 r.[1] ma upamiętniać i wspominać wydarzenia sprzed 500 lat, kiedy to od ogłoszenia tez przez Marcina Lutra rozpoczęła się Reformacja. Była ona odpowiedzią na negatywne zjawiska występujące wśród katolickich duchownych, ale też stanowiła sprzeciw wobec artykułów wiary – piętnowała odejście Kościoła katolickiego od ideałów zawartych w Biblii będącej dla wierzących jedynym autentycznym wzorcem. Jako ruch religijny, ale też społeczny i polityczny, Reformacja doprowadziła do wyłonienia się nowych Kościołów i wspólnot, dla których Biblia stanowiła jedyne źródło wiary i życia chrześcijańskiego[2].

Obecnie dla Kościołów reformacyjnych to wydarzenie sprzed 500 lat stanowi element ich duchowej tożsamości, odnowy oraz powrotu do fundamentu, którym jest Jezus Chrystus. Tłumaczenie Biblii na języki narodowe oraz rozwój oficyn drukarskich umożliwiły dotarcie do większej grupy wiernych, co znacznie wpłynęło na zgłębianie i rozumienie Słowa Bożego. Z kolei pieśni publikowane w kancjonałach i śpiewnikach dawały możliwość aktywnego uczestnictwa w liturgii i głębszego jej przeżywania. Pieśń *Ein feste Burg ist unser Gott* (*Warownym*

---

[1] http://luter2017.pl/reformacji-2017-rozpoczety/ [dostęp: 4.10.2017].

[2] B. Kumor, *Historia Kościoła V. Czasy nowożytne. Rozłam w Chrześcijaństwie Zachodnim*, Lublin 2002, s. 13–15.

grodem jest nasz Bóg) napisana przez Marcina Lutra w 1529 r. stała się z czasem hymnem Reformacji[3].

W obchody rocznicowe wpisuje się wystawa pod tym samym tytułem, przygotowana przez pracowników Archiwum Państwowego w Opolu we współpracy z proboszczem Parafii Ewangelicko-Augsburskej w Opolu, ks. Wojciechem Prackim, oraz Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych. Ma ona na celu przede wszystkim pokazanie wydarzeń związanych z Reformacją w oparciu o zbiory archiwalne i biblioteczne przechowywane w opolskim archiwum. Zgodnie z koncepcją ideową przygotowaną przez dr. hab. Mirosława Lenarta, prof. UO, oraz Aleksandrę Starczewską-Wojnar dwujęzyczna ekspozycja podzielona została na osiem głównych zagadnień, które ukazują historię Reformacji w ujęciu ogólnym, ale i regionalnym, ściśle związanym z ewangelickimi wspólnotami na Opolszczyźnie.

Cuius regio, eius religio

Reformacja doprowadziła do podziału Europy, co spowodowało upadek uniwersalizmu religijnego, ale jednocześnie rozwój kultur narodowych. Doszło do wybuchu wojen na tle religijnym, które pustoszyły państwa europejskie. Zasada *Czyj kraj, tego religia*, wprowadzona w 1555 r. w ramach postanowień pokoju w Augsburgu, dawała poszczególnym władcom możliwość decydowania o wyznaniu na zarządzanym obszarze. Poddani zmuszeni byli do przyjęcia religii panującego lub opuszczenia kraju. Mimo złagodzenia niepokojów i napięć na tle religijnym nadal dochodziło do prześladowań. Ostateczny kres położył im traktat westfalski, kończący wojnę trzydziestoletnią w październiku 1648 r., na mocy którego wyznania chrześcijańskie zostały uznane za równoprawne[4].

Na terenie miasta Opola trudny okres dla wyznań reformacyjnych rozpoczął się od objęcia władzy w księstwie przez Habsburgów, którzy zdecydowanie sprzeciwili się działalności gminy ewangelickiej. W myśl zasady jedności religijnej zarządzanego terytorium opolskich ewangelików pozbawiono miejsca na odprawianie nabożeństw. Cesarz Ferdynand II wydał w 1630 r. zarządzenie, na mocy którego osoby przynależące do wspólnot reformacyjnych nie mogły mieszkać w obrębie murów miasta Opola[5].

---

[3] R. Bainton, *Tak oto stoję: klasyczna biografia Marcina Lutra*, Katowice 1995, s. 328.

[4] B. Kumor, op.cit., s. 35; P. Jaskóła, *Protestantyzm w kulturze Śląska*, „Roczniki Teologii Ekumenicznej" 2011, t. 3(58), s. 60–61.

[5] R. Nieszwiec, *Drogi do Nieba* [w:] *Opole. Dzieje i tradycja*, red. B. Link, K. Tarka, U. Zajączkowska, Opole, 2011, s. 193–195.

Sytuację opisaną powyżej świetnie ilustruje jeden z dokumentów z 1630 r., przechowywany w zasobach opolskiego archiwum, z treści którego wynika, że mieszkaniec Adam Nawoj zwraca się do burmistrza miasta Opola z prośbą o wskazanie kupca jego domu. Powodem sprzedaży jest konieczność zmiany wyznania na katolickie, na co ewangelik nie chce wyrazić zgody[6].

Kolejny z dokumentów potwierdza sprzedaż w 1638 r. wyżej opisanego domu, znajdującego się w pobliżu Bramy Odrzańskiej, niejakiemu Maciejowi Ogonowi za sumę 51,5 talarów śląskich[7].

Na uwagę w tym miejscu zasługuje również pismo z dnia 28 sierpnia 1630 r., skierowane do Fryderyka von Oppersdorffa, w którym Henryk Noss, poborca podatkowy, prosił o wstawiennictwo u rządzących miastem. Z powodu wyznania ewangelickiego zmuszony był sprzedać dom, niezbędny mu do sprawowania urzędu[8].

Wraz z zarządzeniem Fryderyka Wilhelma, króla pruskiego, w 1741 r. odmienił się los opolskich ewangelików. Zgodnie z jego zapisem w skład rady miejskiej miało wchodzić dwóch członków wyznania ewangelickiego[9]. Ponadto po przybyciu do Opola 9 Regimentu Kirasjerów oraz niemieckich kupców, urzędników i rzemieślników – zwolenników nauk głoszonych przez Marcina Lutra, nastąpiło umocnienie się opolskiej wspólnoty reformacyjnej[10]. Dzięki prężnej działalności pastora Jakobiego i jego staraniom o znalezienie miejsca do odprawiania nabożeństw, udało się pozyskać teren byłego konwentu minorytów. Jak wynika z odpisu dokumentu cesarza Fryderyka Wilhelma III z 1811 r., opolskim ewangelikom zostały przekazane budynki wraz z wyposażeniem. W dokumencie wymieniono m.in.: jeden ołtarz główny, pięć ołtarzy bocznych, organy, trzy zegary, ławki, trzy trąbki, cztery świeczniki, jeden woreczek do zbierania ofiary[11]. Miejsce to administrowane było przez Kościół ewangelicki do zakończenia II wojny światowej. Obecnie jest to obiekt zarządzany przez Zakon Braci Mniejszych Franciszkanów w Opolu.

---

[6] Archiwum Państwowe w Opolu [dalej: APO], Akta miasta Opola, sygn. 54.

[7] Ibidem, sygn. 61.

[8] Ibidem, sygn. 55.

[9] Biblioteka Archiwum Państwowego w Opolu [dalej: BAP], *Sammlung aller in dem souverainen Herzogthum Schlesien und der dessen incorporirten Grafschaft Glatz in Finanz-, Justitz-, Criminal-, Geistlichen Consistorial- Kirchen Sachen etc. publicirten und ergangenen Ordnungen, Edicten, Mandaten, Rescripten etc welche von der Zeit der glorwürdigsten Regierung Friedrichs Königes in Preußen...*, Breslau, Korn, t. I, sygn. 81, No XXXV.

[10] R. Nieszwiec, op.cit., s. 195.

[11] APO, op.cit., sygn. 2610. W zasobie Archiwum Państwowego w Opolu zachował się plan sytuacyjny zabudowań kościoła ewangelickiego w Opolu z 1838 r. Ibidem, sygn. 2611.

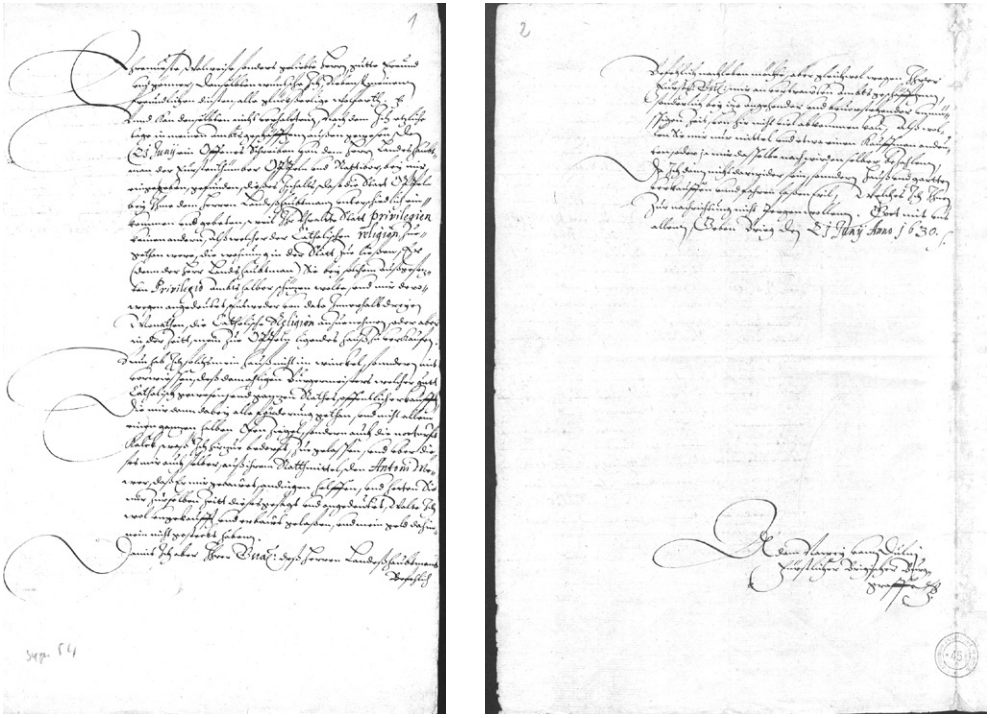

1. Dokument z 21 czerwca 1630 r., w którym ewangelik, Adam Nawoy, zwraca się do burmistrza miasta Opola z prośbą o wskazanie kupca jego domu w Opolu. Powodem sprzedaży domu jest brak zgody Adama Nawoya na przyjęcie katolicyzmu [Archiwum Państwowe w Opolu, Akta miasta Opola, sygn. 54].

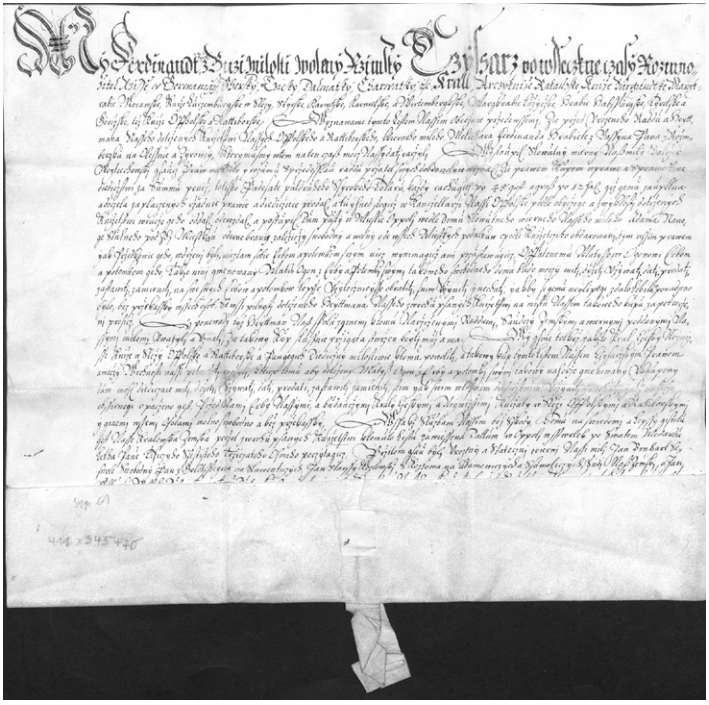

2. Dokument cesarza Ferdynanda II z 10 czerwca 1638 r., w którym potwierdzono sprzedaż domu należącego do Adama Nawoja. Budynek znajdujący się w pobliżu Bramy Odrzańskiej został kupiony przez Macieja Ogona za sumę 51,5 talarów śląskich [Archiwum Państwowe w Opolu, Akta miasta Opola, sygn. 61].

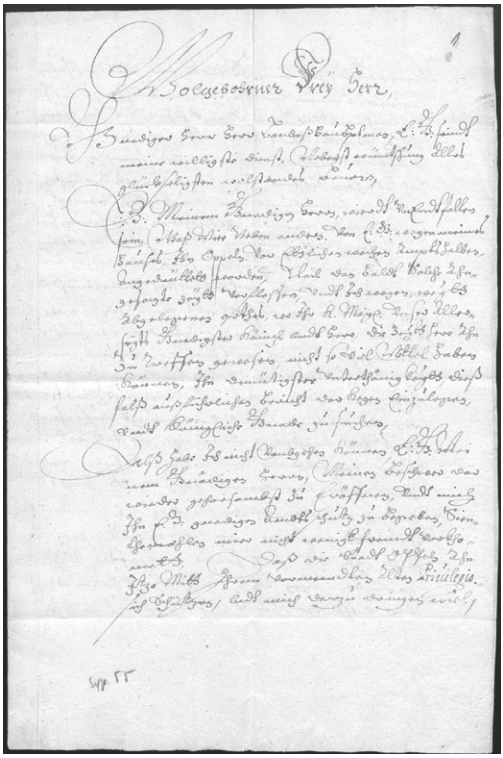

3a

3. (a–d) Pismo z dnia 28 sierpnia 1630 r. skierowane do Fryderyka von Oppersdorff, w którym Henryk Noss, poborca podatkowy, prosi o wstawiennictwo u rządzących miastem. Z powodu wyznania ewangelickiego ma sprzedać dom, który jest mu niezbędny do sprawowania urzędu [Archiwum Państwowe w Opolu, Akta miasta Opola, sygn. 55] ► cd

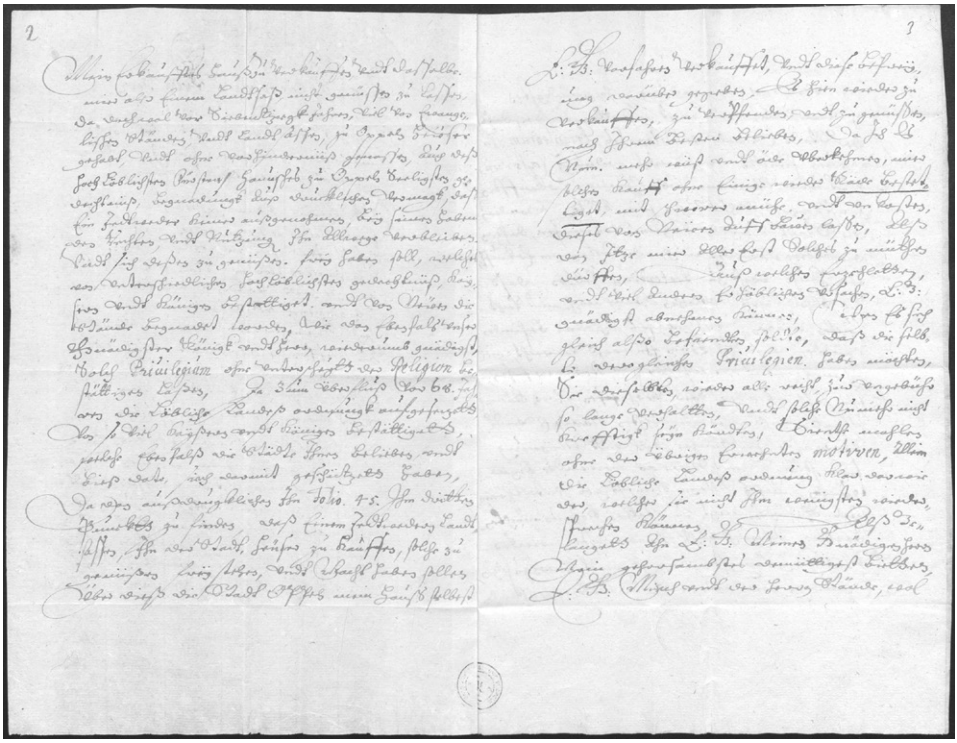

3b

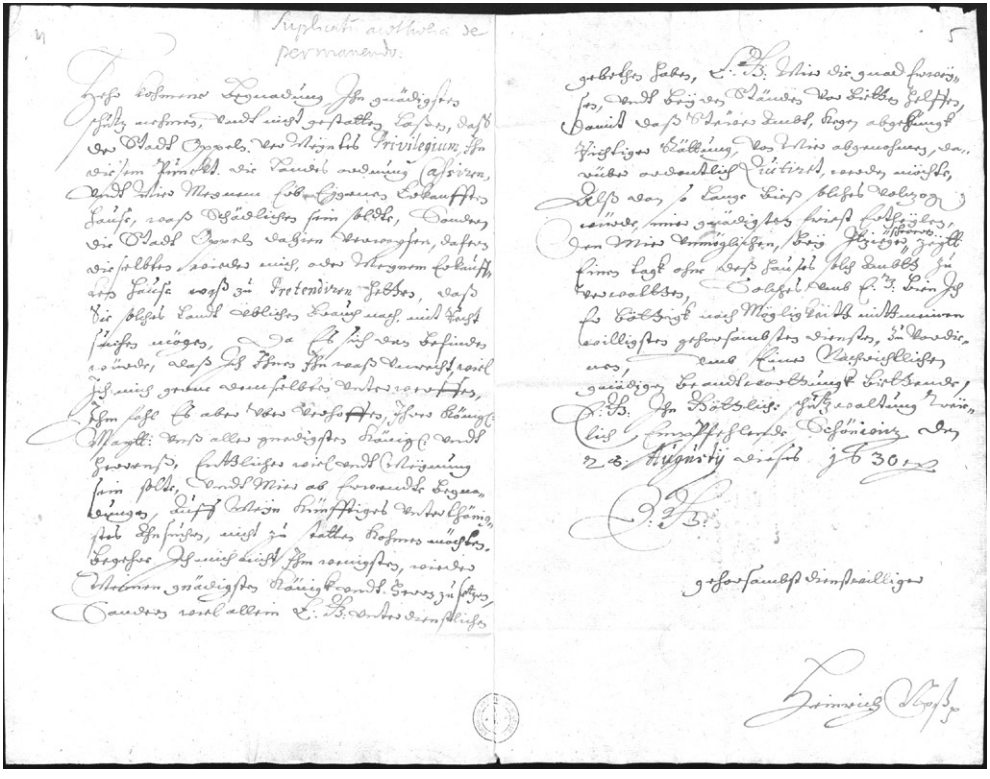

3c

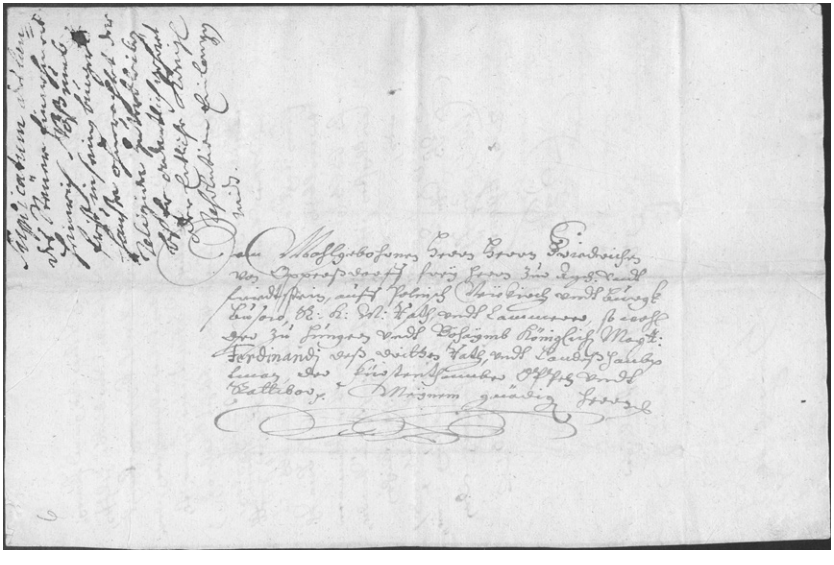

3d

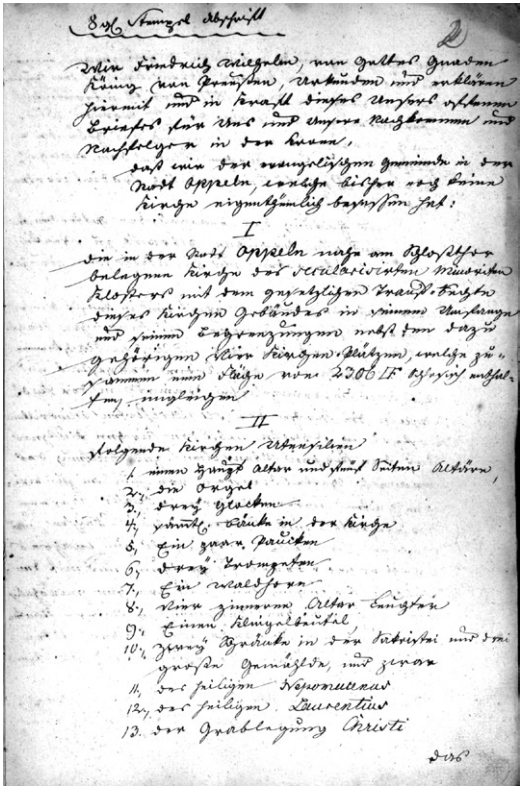

4. Odpis dokumentu cesarza Fryderyka Wilhelma III z 1811 r., w którym przekazano opolskiej gminie ewangelickiej zabudowania klasztoru minorytów [Archiwum Państwowe w Opolu, Akta miasta Opola, sygn. 2610].

Marcin Luter[12]

To nietuzinkowa postać kojarzona głównie z początkiem Reformacji, czyli ogłoszeniem w 1517 r. słynnych tez krytykujących nadużycia związane ze sprzedażą odpustów. Luter sprzeciwił się pomysłowi papieża Leona X, by odpust za popełnione grzechy otrzymywać za pieniądze, co w konsekwencji prowadziło do odpuszczania kary bez uczucia żalu i aktu pokuty. Upowszechnienie 95 tez

[12] Urodził się 10 listopada 1483 r. Pobierał nauki w szkole miejskiej, katedralnej i klasztornej. W 1501 r. rozpoczął studia na uniwersytecie w Erfurcie, które ukończył w 1505 r. jako magister filozofii. W tym samym roku wstąpił do zakonu augustianów. W 1507 r. przyjął święcenia kapłańskie w katedrze w Erfurcie. W następnym roku objął na uniwersytecie w Wittenberdze stanowisko wykładowcy filozofii moralnej, jednocześnie kontynuował studia teologiczne. Uzyskał tytuł bakałarza Pisma Świętego oraz sentencjariusza, wykładowcy Sentencji Piotra Lombarda. Wykładał egzegezę biblijną w Wittenberdze. Zmarł 18 lutego 1546 r. w Eisleben. R. Friedenthal, *Marcin Luter: jego życie i czasy*, Warszawa 1992.

miało na celu rozpoczęcie dyskusji „… z miłości do Prawdy i z gorliwości jej rozpowszechniania…”[13], którą Marcin Luter, jako człowiek gruntownie wykształcony, profesor egzegezy biblijnej, osobiście przeprowadził. Wysłał swoje tezy, napisane w sposób jasny, odważny i bezkompromisowy do niemieckich biskupów, a dzięki rozwijającej się sztuce drukarskiej jego wystąpienie znane było wkrótce w całych Niemczech. Działalność Lutra spotkała się z potępieniem Stolicy Apostolskiej. Papież Leon X wydał 15 czerwca 1520 r. bullę „Exsurge Domine”, której czterdzieści jeden artykułów odwoływało się do błędów Lutra wyjętych z różnych jego pism[14]. Uznano je za „heretyckie, bądź skandaliczne, bądź fałszywe, bądź rażące pobożne ucho, bądź zwodnicze dla prostych umysłów, bądź przeciwne prawdzie katolickiej, każdy wedle swego rodzaju”[15]. Na Marcina Lutra została nałożona ekskomunika, a sejm Rzeszy w Wormacji skazał go na karę banicji. W odpowiedzi Luter publicznie spalił te dokumenty, a sam dzięki elektorowi saskiemu, Fryderykowi Mądremu, znalazł schronienie na zamku Wartburg w Eisenach. Jako rycerz Jerzy poświęcił się wówczas zgłębianiu Pisma św. Napisał komentarz do kantyku Magnificat[16], zajął się wykładami na temat psalmów, a także opracował postyllę dotyczącą Ewangelii. Największym jego dziełem w tym czasie było przełożenie na język niemiecki Nowego Testamentu, a z czasem całej Biblii[17].

Studiowanie Słowa Bożego

Ogłaszając swoje tezy i występując przeciwko sprzedawaniu odpustów, Marcin Luter dążył do uzmysłowienia ówczesnym duchownym i uczonym, że podstawową normą wiary i życia chrześcijan jest Biblia. Sformułował w tym celu zasadę *sola scriptura* (jedynie Pismo św.), która zakładała, że jest to samowystarczalne źródło wiary, rozstrzygające zarówno w sprawach religii, jak i praktyki[18].

---

[13] http://www.luther.de/95thesen_pl.html [dostęp: 5.10.2017]

[14] J.M. Todd, *Marcin Luter*, Warszawa 1998, s. 170–173; *Reformacja i kontrreformacja od roku 1500 do 1700*, red. J.M. Laboa, Kielce 2007, s. 6–9.

[15] R. Bainton, op.cit., s. 135.

[16] *Magnificat anima mea Dominum (Wielbi dusza moja Pana)*, kantyk śpiewany w czasie nieszporów. Pieśń dziękczynna, której tekst pochodzi ze Starego Testamentu. W Nowym Testamencie, w Ewangelii św. Łukasza, wypowiedziała go Maria podczas spotkania ze św. Elżbietą tuż po Zwiastowaniu, http://luter2017.pl/nawiedzenie-marii-panny--luteranska-mariologia-w-pigulce/ [dostęp: 06.10.2017]

[17] V. Dietrich, *Kazania ks. dra Marcina Lutra. Postylla domowa. Nowy Przekład*, Kraków 2011, s. 9–11.

[18] A. Tokarczyk, *Ewangelicy polscy*, Warszawa 1988, s. 7–8.

Pierwsze wydanie przetłumaczonego przez Lutra Nowego Testamentu zostało opublikowane w 1522 r. jako „Testament wrześniowy” lub „Biblia wrześniowa”. W związku z tym, że nakład 3 tysięcy egzemplarzy został bardzo szybko wyprzedany, już w grudniu tego samego roku, w wersji ulepszonej wydano tzw. „Testament grudniowy” lub „Biblię grudniową.” Przekład całej Biblii dokonany we współpracy m.in. z Filipem Melanchtonem został opublikowany w Wittenberdze w 1534 r.[19]

BIBLIA,
Das ist:
Die ganze Heil. Schrift
Alten und Neuen Testaments,
Verdeutscht durch
D. Martin Luther.
Mit dessen
Vorreden, Randglossen, Summarien,
und übrigen gewöhnlichen Zusätzen
begleitet,
Und mit symbolischen Kupfern, und einer Einleitung und Erklärung derselben
mit grosser Schrift ausgefertiget.
Mit Römisch-Kayserl. Majestät allergnädigster Freyheit.
Auf Unterschrift innen benannter Bibelfreunde gedruckt im Jahre Christi 1756.

5. Biblia Marcina Lutra, 1756 r. [Biblioteka Archiwum Państwowego w Opolu, sygn. 227].

[19] H. Tüchle, C.A. Bouman, *Historia Kościoła 3. 1500–1715*, red. L.J. Rogier, R. Aubert, M.D. Knowles, Warszawa 1986, s. 50–51; R. Bainton, op.cit., s. 309–313.

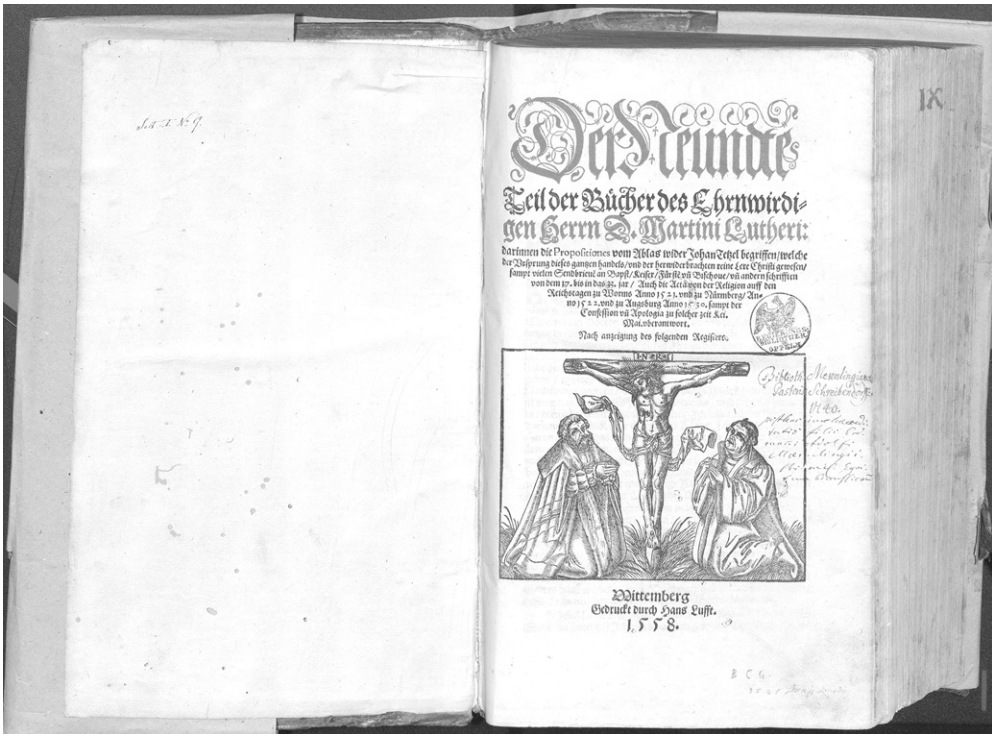

Der Ander
Teil der Bücher des Ehrnwirdi-
gen Herrn D. Martini Lutheri:
darinnen die Propositiones vom Ablas wider Johan Tetzel begriffen/ welche
der Ursprung dieses gantzen handels/ vnd der hernwidrachten reine Lere Christi gewesen/
sampt vielen Sendbriefen an Bapst/ Keiser/ Fürsten vnd Bischoue/ vnd andern schrifften
von dem 17. bis in das 31. jar / Auch die Acta gen der Zeligion auff den
Reichstagen zu Worms Anno 1521. vnd zu Nürmberg/ An-
no 1522. vnd zu Augsburg Anno 1530. sampt der
Confession vnd Apologia zu solcher zeit Kei.
Mai. oberommwort.
Nach anzeigung des folgenden Regisiere.
IN RISU
Wittemberg
Gedruckt durch Hans Lufft.
1558.

6. Pisma Marcina Lutra, Wittemberg 1558 r. [Biblioteka Archiwum Państwowego w Opolu, sygn. 10].

Wiek XVI to także epoka katechizmów. Sam Marcin Luter w 1529 r. opracował dwa takie dzieła – katechizm mały i duży. Pierwszy z nich skierowany był do dzieci, stanowił afirmację wiary. Na końcu zawierał modlitwy poranne i wieczorne, modlitwy przed i po posiłku oraz zbiór cytatów biblijnych. *Duży katechizm* przeznaczony był dla dorosłych, zawierał rozdział o małżeństwie. Oba katechizmy opierały się na Dekalogu, Składzie Apostolskim, Modlitwie Pańskiej, wiedzy o Sakramencie Chrztu i Wieczerzy Pańskiej[20].

Okres Reformacji to także tworzenie postylli (z łac. *post illa verba textus* – po tych słowach tekstu), czyli zbiorów kazań będących komentarzami do wybranych tekstów biblijnych. Pierwsze ewangelickie dzieło tego typu wyszło spod pióra Marcina Lutra w 1521 r. i stanowiło zbiór komentarzy do Ewangelii.

---

[20] R. Bainton, op.cit., s. 319; K. Dola, *Studia nad początkami Reformacji protestanckiej na Śląsku*, Opole 2009, s. 110–111.

Postylle wykorzystywane były w życiu kościelnym, umożliwiały odprawianie nabożeństw pod nieobecność księdza[21].

Wszystkie powstające w czasie Reformacji dzieła przyczyniły się do rozwoju piśmiennictwa. Tłumaczenie poszczególnych utworów na języki narodowe, rozpowszechnianie ich wśród osób duchownych, uczonych, ale i wiernych spowodowało gwałtowny rozwój zawodu tłumacza, wydawcy oraz drukarza. Spośród ośrodków wydawniczych na Śląsku, takich jak: Wrocław, Oleśnica czy Kluczbork, największe znaczenie miał ten z Brzegu, w którym wydrukowana została największa ilość pism ewangelickich[22].

Kaznodziejstwo

Kazanie to element centralny ewangelickiego nabożeństwa. Dla Lutra najważniejsze było Słowo, dzięki któremu dokonywało się zbawienie. Uznał więc, podobnie jak inni reformatorzy tego czasu, że kształcenie religijne powinno odbywać się w oparciu o głoszenie kazań. W każdą niedzielę podczas trzech nabożeństw wygłaszał dla zgromadzonych wiernych mowy, w których nawiązywał do listów św. Pawła, Ewangelii oraz katechizmu. Również w dni powszednie homilie były wygłaszane przez wyznaczonych do tego duchownych. Sam Marcin Luter wykładał na ambonie swoje nauki, a ich doskonałość wynikała z rzetelności autora i jego przeświadczenia, że obowiązkiem kaznodziei jako sługi Bożego jest szerzenie Słowa i kształtowanie postaw moralnych swoich wiernych[23].

Na Śląsku najbardziej znanym kaznodzieją ewangelickim był Adam Gdacjusz urodzony w Kluczborku. Po odbyciu edukacji w Toruniu i zakończeniu pracy w zawodzie nauczyciela w wielu szkołach protestanckich na terenie Polski, powrócił do swojego rodzinnego miasta, gdzie od 1644 r. pracował jako diakon, a następnie jako proboszcz zarządzał tamtejszym kościołem. Swoje kazania adresował do wiernych Kościoła ewangelickiego, których nawoływał do przyjmowania właściwych postaw życiowych. Najważniejsze jego dzieło to *Postilla popularis, to jest na Ewangelie święte*. Ponadto napisał m.in. takie utwory, jak: *Dyszkurs o pijaństwie*, *Dyszkurs o grzechach szóstego przykazania* czy *Kwestyja o pojedynkach*[24].

---

[21] V. Dietrich, op.cit., s. 15–17.

[22] P. Jaskóła, op.cit., s. 126–127.

[23] R. Bainton, op.cit., s. 330–331.

[24] A. Gdacjusz, *Wybór pism*, opr. H. Borek, J. Zaremba, Warszawa–Wrocław 1969, s. 1–86; P. Jaskóła, op.cit., s. 128.

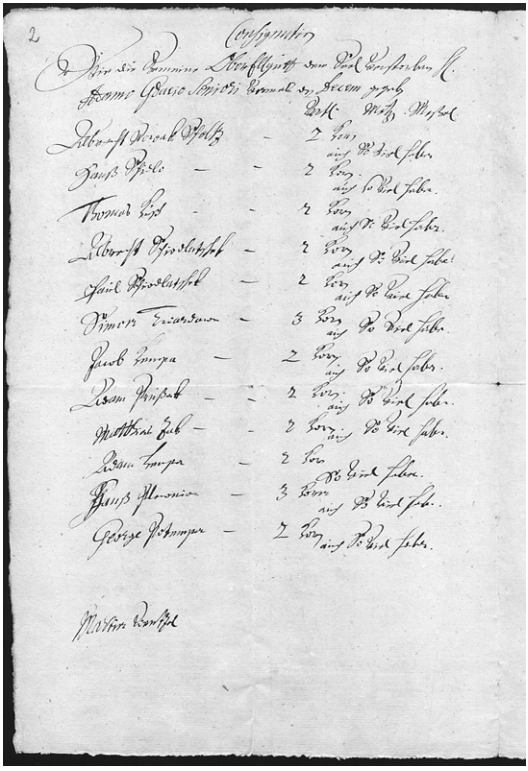

7. Wykaz dziesięcin z 1688 r., które musiały wnieść poszczególne parafie po śmierci Seniora Adama Gdacjusza [Archiwum Państwowe w Opolu, Akta miasta Kluczborka, sygn. 32].

Spośród pastorów opolskiej gminy ewangelickiej na szczególną uwagę zasługuje obdarzony darem oratorskim Felix von Dobschütz. Z Opolem związał się w 1901 r., obejmując profesję drugiego pastora. Z czasem uzyskał stanowisko pierwszego pastora (*pastor primarius*) oraz superintendenta opolskiego okręgu kościelnego. W opolskim garnizonie przy *Malapanerstraße* (dzisiejsza ul. Ozimska) pełnił funkcję kapelana wojskowego, a w *Staatliches Burggymnasium Oppeln* (Państwowym Gimnazjum Męskim w Opolu) prowadził lekcje religii ewangelickiej. Pastor zaangażowany był w działalność o charakterze społecznym i charytatywnym[25], stał na czele *Evangelische Jünglings- und Männerverein* (Stowarzyszenia Ewangelickich Młodzieńców i Mężczyzn). Był autorem publikacji traktujących o historii opolskiej gminy ewangelickiej[26], upamiętniających

[25] M.in. *Evangelische Frauenhile* (Ewangelicka Pomoc Kobieca), *Gustav-Adolf-Jungfrauenverein* (Stowarzyszenie Panien im. Gustawa Adolfa). M. Borkowski, *Opole przełomu wieków XIX/XX*, Łódź 2015, s. 27.

[26] F. von Dobschütz, *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Oppeln. Festschrift zur Hundertjahrfeier der Kirche. Unter Witwirkung von Alfred Steinert und Rektor Martin Kunze*, Opole 1911.

50-lecie istnienia Stowarzyszenia Ewangelickich Młodzieńców i Mężczyzn[27] czy ukazujących historię i dorobek Towarzystwa Panien im. Gustawa Adolfa[28]. Z jego inicjatywy administrowany przez ewangelików kościół w Opolu (dzisiejszy kościół franciszkanów) przeszedł gruntowny remont. Pastor Felix von Dobschütz za swój trud włożony w rozwój opolskiej gminy ewangelickiej został uhonorowany Krzyżem Żelaznym II klasy na białej wstędze. Zmarł 6 stycznia 1936 r. Został pochowany na cmentarzu w Legnicy[29].

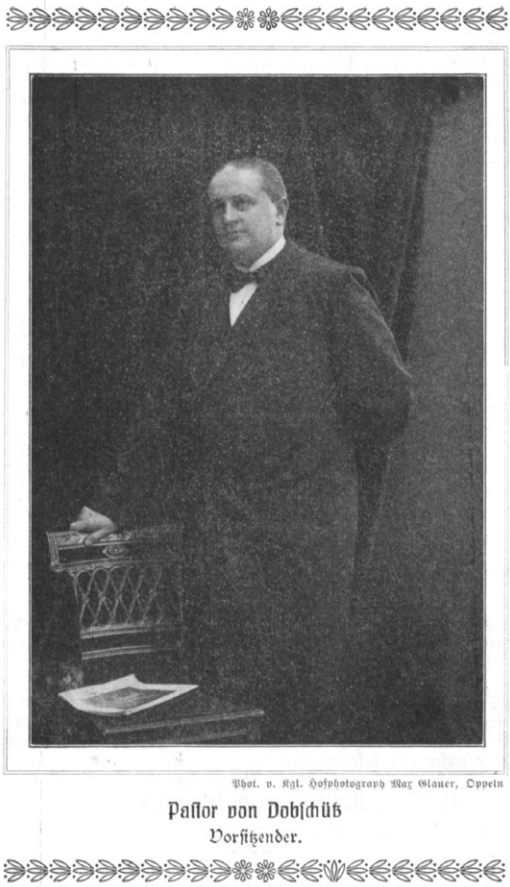

8. Wizerunek pastora Felixa von Dobschütza [*Gestern und Heute, 1863–1913. Festschrift zur Feier des 50-jährigen Bestehens des Evangelischen Jünglings- und Männervereins Oppeln*. Biblioteka Archiwum Państwowego w Opolu, sygn. 1476].

---

[27] F. von Dobschütz, *Gestern und Heute, 1863–1913. Festschrift zur Feier des 50-jährigen Bestehens des Evangelischen Jünglings- und Männervereins Oppeln*, Opole 1913.

[28] F. von Dobschütz, *Ein halbes Jahrhundert evangelischer Liebesarbeit, 1857–1907. Geschichte des Oppelner Jungfrauenvereins der Gustav-Adolf-Stiftung*, Opole 1907.

[29] M. Pawelec, *Duszpasterz czasu przełomów. Felix von Dobschütz (1867–1936)*, *Opolanie znani i nieznani*, red. A. Dawid, Opole 2016, s. 249–259.

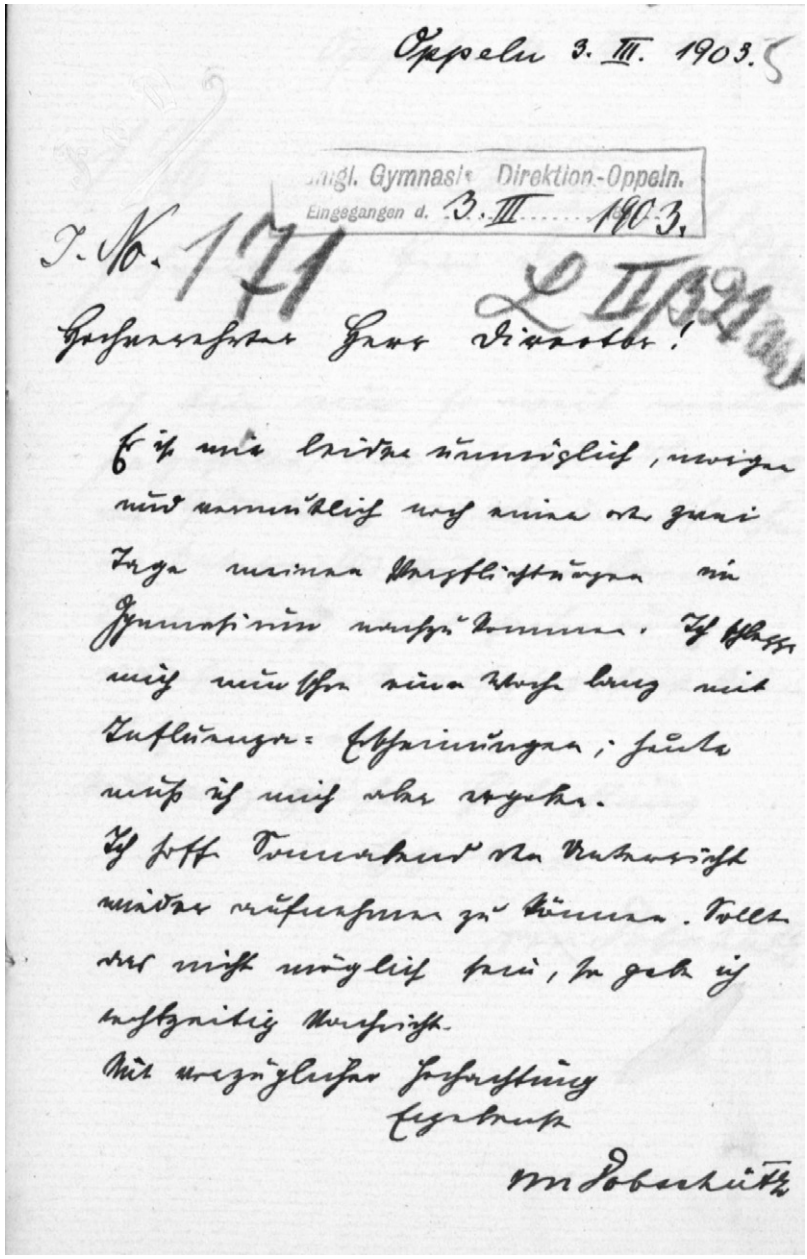

Oppeln 3. III. 1903.

Königl. Gymnasial-Direktion-Oppeln.
Eingegangen d. 3. III. 1903.

I. No. 171

Hochverehrter Herr Direktor!

Es ist mir leider unmöglich, morgen und vielleicht noch eine oder zwei Tage meinen Verpflichtungen im Gymnasium nachzukommen. Ich bitte mich wieder eine Woche lang mit Entschuldigungen: Abwesenheit; heute muß ich mich aber abmelden.

Ich hoffe Donnerstag oder Freitag wieder aufnehmen zu können. Sollte das nicht möglich sein, so gebe ich nachzeitig Nachricht.

Mit vorzüglicher Hochachtung
ergebenst

Dr Dobschütz

9. Pismo pastora von Dobschütza do dyrektora Państwowego Gimnazjum Męskiego w Opolu w sprawie dwudniowej nieobecności na zajęciach z religii ewangelickiej [Archiwum Państwowe w Opolu, Państwowe Gimnazjum Męskie w Opolu, sygn. 13].

Chwaląc Pieśnią Pana

Marcin Luter, rozpoczynając w 1517 r. rewolucję w Kościele, dążył do wprowadzenia zmian w odprawianiu liturgii, której jednym z istotnych elementów była muzyka. W tej dziedzinie nastąpiło najdalej idące przeobrażenie w śpiewie duchownego chóru, ale i zgromadzonych najistotniejsze stało się bowiem wydobycie i słyszenie Słowa Bożego. Należało zmienić intonowanie Listów i Ewangelii przez księdza, przy czym przystosowanie oprawy muzycznej leżało w gestii każdego celebransa. Należało stosować różne rejestry w narracji, różne skale, a organy wykorzystywać wyłącznie antyfonicznie. W przypadku chórów partie chorałowe miały posiadać linię melodyczną śpiewu gregoriańskiego. Natomiast wierni zostali włączeni w liturgię poprzez śpiewanie jej fragmentów oraz pieśni, które zaczęły być wydawane w postaci śpiewników[30] i kancjonałów[31]. Te ostatnie drukowane w językach narodowych z czasem się upowszechniły i wraz z Pismem św. wykorzystywane były w codziennych praktykach religijnych. Służyły również jako pomoc w nauce życia chrześcijańskiego, pozwalały pielęgnować wiarę w niemal każdym ewangelickim domu[32].

Spośród wybitnych dzieł tworzonych na potrzeby liturgii wymienić należy chorały tworzone przez Jana Sebastiana Bacha, ale też przez śląskich lutnistów, Esaiasa Reusnera Starszego i jego syna Esaiasa Reusnera Młodszego. Tworzyli oni chorały na lutnię, zbiory na lutnię solo i w obsadzie kameralnej. Uznawani są za czołowych lutnistów europejskich XVII wieku[33].

Wychowanie i szkolnictwo

W pierwszej fazie Reformacji propagowane idee miały negatywny wpływ na szkolnictwo. Krytyce zostały poddane dotychczasowe programy i metody

---

[30] Pierwszy śpiewnik został wydany przez Marcina Lutra w 1524 r., zawierał napisane i skomponowane przez niego 23 hymny. R. Bainton, op.cit., str. 327.

[31] Zbiór pieśni i modlitw składający się z pięciu części: Pieśni codziennych, Pieśni na niedziele i święta uroczyste, Pieśni według sześciu głównych części katechizmu, Kancjonał prywatny, czyli domowy, zawierający w sobie pieśni, Dodatek zawierający w sobie różne potrzebne pieśni. BAP, *Kancyjonał zawierający w sobie Pieśni Chrześcijańskie stare i nowe, z Przydatkiem Modlitew, a także z Summaryuszem Katechizmowym i rejestrami potrzebnemi*, Brzeg 1880.

[32] P. Jaskóła, op.cit., s. 129–131.

[33] G. Joachimiak, *Lutniści i uczeni. Rodzina Reusnerów ze Śląska w świetle starodruku z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, „Muzyka” 2003, LXIII, nr 2, s. 73–80.

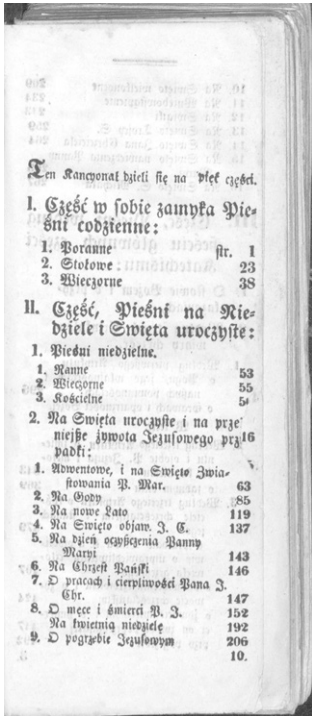

Ten Kancyonał dzieli się na pięć części.

I. Część w sobie zamyka Pieśni codzienne:

1. Poranne str. 1
2. Stołowe 23
3. Wieczorne 38

II. Część, Pieśni na Niedziele i Święta uroczyste:

1. Pieśni niedzielne.

1. Ranne 53
2. Wieczorne 55
3. Kościelne 5[illegible]

2. Na Święta uroczyste i na przeniejsze żywota Jezusowego przypadki: 16

1. Adwentowe, i na Święto Zwiastowania P. Mar. 63
2. Na Gody 85
3. Na nowe Lato 119
4. Na Święto objaw. J. C. 137
5. Na dzień oczyszczenia Panny Maryi 143
6. Na Chrzest Pański 146
7. O pracach i cierpliwości Pana J. Chr. 147
8. O męce i śmierci P. J. 152
Na Wielkiej niedzielę 192
9. O pogrzebie Jezusowym 206

10.

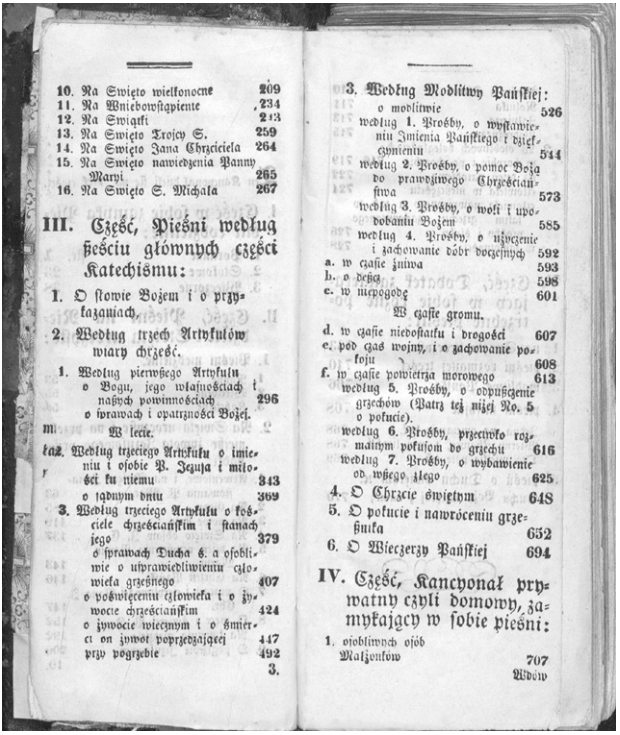

10. Na Święto wielkonocne 209
11. Na Wniebowstąpienie 234
12. Na Świątki 243
13. Na Święto Trojcy S. 259
14. Na Święto Jana Chrzciciela 264
15. Na Święto nawiedzenia Panny Maryi 265
16. Na Święto S. Michała 267

III. Część, Pieśni według sześciu głównych części Katechismu:

1. O słowie Bożem i o przykazaniach.
2. Według trzech Artykułów wiary chrześć.
1. Według pierwszego Artykułu o Bogu, jego własnościach i naszych powinnościach 296
o sprawach i opatrzności Bożej.
W lecie.
2. Według trzeciego Artykułu o imieniu i osobie P. Jezusa i miłości ku niemu 343
o sądnym dniu 369
3. Według trzeciego Artykułu o kościele chrześciańskim i stanach jego 379
o sprawach Ducha ś. a osobliwie o usprawiedliwieniu człowieka grzesznego 407
o poświęceniu człowieka i o żywocie chrześciańskim 424
o żywocie wiecznym i o śmierci on żywot poprzedzającej 447
przy pogrzebie 492

3.

3. Według Modlitwy Pańskiej:
o modlitwie 526
według 1. Prośby, o wystawieniu Imienia Pańskiego i dziękczynieniu 544
według 2. Prośby, o pomoc Bożą do prawdziwego Chrześciaństwa 573
według 3. Prośby, o wolę i upodobaniu Bożem 585
według 4. Prośby, o użyczenie i zachowanie dóbr doczesnych 592
a. w czasie żniwa 593
b. o deszcz 598
c. w niepogodę 601
W czasie gromu.
d. w czasie niedostatku i drogości 607
e. pod czas wojny, i o zachowanie pokoju 608
f. w czasie powietrza morowego 613
według 5. Prośby, o odpuszczenie grzechów (Patrz też niżej No. 5 o pokucie).
według 6. Prośby, przeciwko rozmaitym pokusom do grzechu 616
według 7. Prośby, o wybawienie od wszego złego 625
4. O Chrzcie świętym 648
5. O pokucie i nawróceniu grzesznika 652
6. O Wieczerzy Pańskiej 694

IV. Część, Kancyonał prywatny czyli domowy, zamykający w sobie pieśni:

1. osobliwych osób
Małżonków 707

Wdów

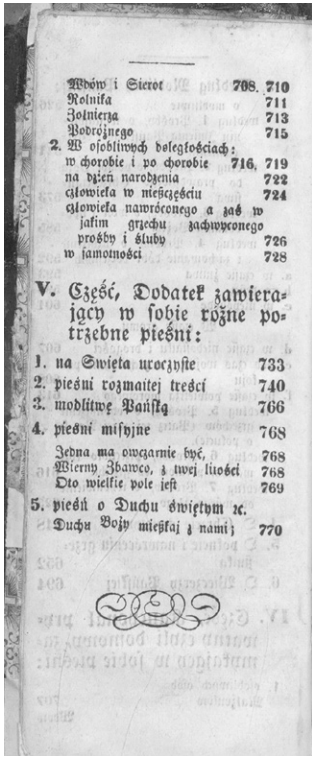

Wdów i Sierot 708. 710
Rolnika 711
Żołnierza 713
Podróżnego 715
2. W osobliwych doległościach:
w chorobie i po chorobie 716. 719
na dzień narodzenia 722
człowieka w nieszczęściu 724
człowieka nawróconego a zaś w jakim grzechu zachwyconego prośby i śluby 726
w samotności 728

V. Część, Dodatek zawierający w sobie różne potrzebne pieśni:

1. na Święta uroczyste 733
2. pieśni rozmaitej treści 740
3. modlitwę Pańską 766
4. pieśni misyjne 768
Jedna ma owczarnie być, 768
Wierny Zbawco, z twej litości 768
Oto wielkie pole jest 769
5. pieśń o Duchu świętym ꝛc.
Duchu Boży mieszkaj z nami; 770

10. *Kancyonał zawierający w sobie Pieśni Chrześcijańskie stare i nowe, z Przydatkiem Modlitew, także z Summaryuszem Katechizmowym i rejestrami potrzebnemi*, Brzeg 1880, strona tytułowa [Biblioteka Archiwum Państwowego w Opolu, sygn. 4579].

nauczania, podręczniki oraz przedmioty wykładane w szkołach. W wątpliwość podano funkcjonowanie szkół, część z nich została zamknięta, a system edukacyjny chylił się ku upadkowi. Niemieccy książęta protestanccy, naciskając na Lutra, przekonali go, by zajął się reformą systemu nauczania. Rozpoczął ją od przedstawienia swojej koncepcji kształcenia, która opierała się na: języku greckim, łacińskim, hebrajskim, dziełach autorów chrześcijańskich, pismach historycznych oraz *Małym katechizmie*. Przekonywał, że o potędze państwa, a także religii, decydują dobrze wychowani i wykształceni obywatele, którzy cechują się posłuszeństwem, pokorą, życzliwością i wiernością. Uważał, że człowiek jako jednostka z natury niedoskonała musi być edukowany, by zrozumieć swoją wiarę, być za nią odpowiedzialnym i móc zostać zbawionym[34].

W drugiej połowie XVI wieku utworzono szkoły ludowe z powszechnym nauczaniem pisania i czytania dzieci ze wszystkich warstw społecznych. Na wiernych Kościołów ewangelickich nałożono obowiązek edukacji swojego potomstwa. Ze względu na słabą frekwencję dzieci w szkołach zostały wprowadzone kary pieniężne na rodziców i opiekunów, mające wymóc na nich posyłanie dzieci do szkoły[35].

Osobą mającą największy udział w rozwoju ewangelickiego szkolnictwa był najbliższy współpracownik Lutra, profesor Filip Melanchton[36]. Przeświadczony o ogromnym znaczeniu dzieł starożytnych (autorstwa np. Cycerona) oparł na nich swój system edukacyjny, tj. naukę czytania, pisania i gramatyki. W 1528 r. wydał ordynację szkolną, nakładającą na władzę świecką obowiązek utrzymywania szkolnictwa. Zgodnie z jej zapisem szkołę średnią podzielono na trzy klasy, w których poziom nauczania zależał od stopnia znajomości języka łacińskiego. Sam Melanchton pisał podręczniki do nauczania retoryki, logiki, fizyki i etyki dla szkół średnich, odpowiadał za programy szkolne. Przeprowadził też reformę szkolnictwa wyższego. Za swą działalność pedagogiczną i organizacyjną zyskał przydomek „nauczyciela Niemiec”[37].

Szkoły konfesyjne organizowane przy zborach jako szkółki niedzielne prowadziły nauczanie historii biblijnej, katechizmu, pisania i czytania. Był to okres

---

[34] S. Szczygielska, *Historia wychowania*, Szczecin 2003, s. 67–69.

[35] Ibidem.

[36] Właściwie Philipp Schwartzerdt. Reformator religijny, profesor uniwersytetu w Wittenberdze, twórca niemieckiego szkolnictwa, urodził się 16 lutego 1479 r. w Bretten, zmarł 19 kwietnia 1560 r. w Wittenberdze, M. Hintz, *Melanchton jako etyk*, „Studia i Dokumenty Ekumeniczne” 1997, nr 2, s. 9–16, http://www.luteranie.pl/materialy/melanchton_jako_etyk,352.html [dostęp: 8.11.2017].

[37] S. Szczygielska, op.cit., s. 68–69.

ujednolicania programów kształcenia dzieci i młodzieży. Z czasem edukację podzielono na trzy poziomy: elementarne, gimnazjalne i wyższe. Pierwszy z nich obejmował podstawowe przedmioty nauczania. Drugi poszerzono o historię i geografię. W szkolnictwie wyższym organizowano seminaria nauczycielskie kształcące nauczycieli szkół wyższego stopnia[38].

Pod koniec XVIII wieku tworzono odrębne szkoły dla dziewcząt, w których nauczano języka niemieckiego, katechizmu, czytania, pisania, rachunków, wiedzy o gospodarstwie domowym, higienie i przyrodzie, oraz dla chłopców edukowanych z nauk humanistycznych i ścisłych. Istotnym elementem katechezy była nauka śpiewu i gry na instrumentach oraz zajęcia chóralne, nieodzowne w przeżywaniu liturgii[39].

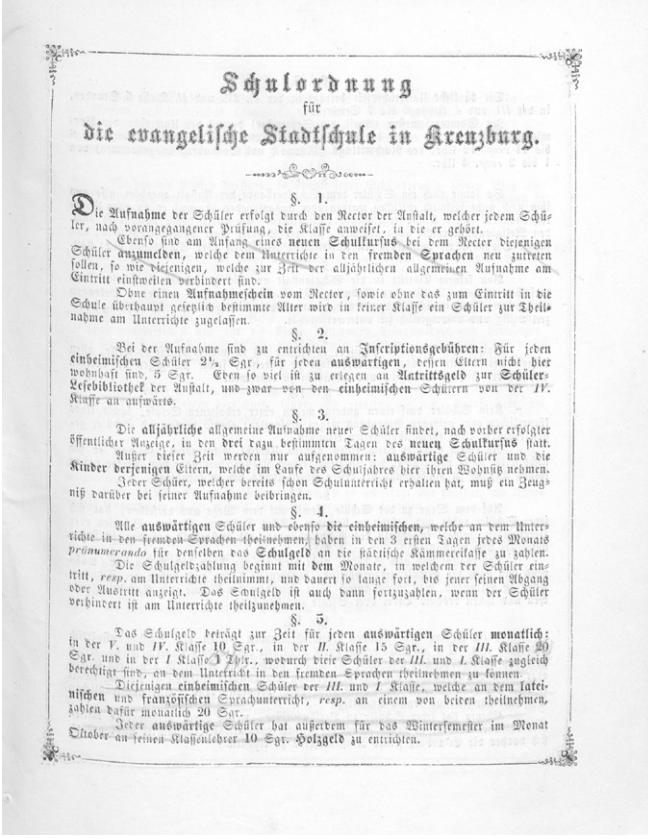

Schulordnung
für
die evangelische Stadtschule in Kreuzburg.

§. 1.

Die Aufnahme der Schüler erfolgt durch den Rector der Anstalt, welcher jedem Schüler, nach vorangegangener Prüfung, die Klasse anweiset, in die er gehört.

Ebenso sind am Anfang eines neuen Schulkursus bei dem Rector diejenigen Schüler anzumelden, welche dem Unterrichte in den fremden Sprachen neu zutreten sollen, so wie diejenigen, welche zur Zeit der alljährlichen allgemeinen Aufnahme am Eintritt einstweilen verhindert sind.

Ohne einen Aufnahmeschein vom Rector, sowie ohne das zum Eintritt in die Schule überhaupt gesetzlich bestimmte Alter wird in keiner Klasse ein Schüler zur Theilnahme am Unterrichte zugelassen.

§. 2.

Bei der Aufnahme sind zu entrichten an Inscriptionsgebühren: Für jeden einheimischen Schüler 2½ Sgr., für jeden auswärtigen, dessen Eltern nicht hier wohnhaft sind, 5 Sgr. Eben so viel ist zu erlegen an Antrittsgeld zur Schüler-Lesebibliothek der Anstalt, und zwar von den einheimischen Schülern von der IV. Klasse an aufwärts.

§. 3.

Die alljährliche allgemeine Aufnahme neuer Schüler findet, nach vorher erfolgter öffentlicher Anzeige, in den drei dazu bestimmten Tagen des neuen Schulkursus statt. Außer dieser Zeit werden nur aufgenommen: auswärtige Schüler und die Kinder derjenigen Eltern, welche im Laufe des Schuljahres hier ihren Wohnsitz nehmen.

Jeder Schüler, welcher bereits schon Schulunterricht erhalten hat, muß ein Zeugniß darüber bei seiner Aufnahme beibringen.

§. 4.

Alle auswärtigen Schüler und ebenso die einheimischen, welche an dem Unterrichte in den fremden Sprachen theilnehmen, haben in den 3 ersten Tagen jedes Monats *pränumerando* für denselben das Schulgeld an die städtische Kämmereikasse zu zahlen.

Die Schulgeldzahlung beginnt mit dem Monate, in welchem der Schüler eintritt, *resp.* am Unterrichte theilnimmt, und dauert so lange fort, bis jener seinen Abgang oder Austritt anzeigt. Das Schulgeld ist auch dann fortzuzahlen, wenn der Schüler verhindert ist am Unterrichte theilzunehmen.

§. 5.

Das Schulgeld beträgt zur Zeit für jeden auswärtigen Schüler monatlich: in der V. und IV. Klasse 10 Sgr., in der II. Klasse 15 Sgr., in der III. Klasse 20 Sgr. und in der I Klasse 1 Thlr., wodurch diese Schüler der III. und I. Klasse zugleich berechtigt sind, an dem Unterricht in den fremden Sprachen theilnehmen zu können.

Diejenigen einheimischen Schüler der III. und I. Klasse, welche an dem lateinischen und französischen Sprachunterricht, *resp.* an einem von beiden theilnehmen, zahlen dafür monatlich 20 Sgr.

Jeder auswärtige Schüler hat außerdem für das Wintersemester im Monat October an seinen Klassenlehrer 10 Sgr. Holzgeld zu entrichten.

11. Program nauczania w szkole miejskiej w Kluczborku z 1864 r. [Archiwum Państwowe w Opolu, Akta miasta Kluczborka, sygn. 763, s. 354].

38 APO, Akta miasta Kluczborka, sygn. 742, 747, 763.

39 Ibidem; P. Jaskóła, op.cit., s. 130.

Dobroczynność

Aspekt społeczny ruchu reformacyjnego objawił się już w 1522 r. w Wittenberdze, gdzie została przeprowadzona reforma dobroczynności. W jej wyniku zakładano szpitale, przytułki, powołano komisje zarządzające funduszami dla najuboższych. Domy modlitw poprzez specjalne skarbony zobowiązane zostały do zbierania datków dla potrzebujących. Z czasem pozwolono żebrać w specjalnie do tego wyznaczonych miejscach. Najczęściej w akcje charytatywne angażowali się najzamożniejsi członkowie wspólnot ewangelickich. Przykładem mogą być przedstawiciele rodu von Pückler z Korfantowa (powiat niemodliński), którzy wespół z hrabią von Praschma ufundowali dom dla osieroconych chłopców. Rodzina Küglerów natomiast utworzyła szpital w Tułowicach[40]. W 1825 r. żydowski bankier Moritz Landsberger zapisał na rzecz opolskiej gminy ewangelickiej darowiznę dla szkoły elementarnej[41].

Uczynki miłosierdzia wobec potrzebujących czynione były nie tylko wśród wspólnot lokalnych, ale także wobec wiernych z innych miejscowości. W 1880 r. gminy Rejencji Opolskiej zostały poproszone o wsparcie w odbudowie kościoła w Nasalach w powiecie kluczborskim, który uległ zniszczeniu[42].

12. Rycina z 1860 r. przedstawiająca przytułek dla chłopców w Korfantowie [Archiwum Państwowe w Opolu, Starostwo Powiatowe w Niemodlinie, sygn. 90].

---

40 APO, Starostwo Powiatowe w Niemodlinie, sygn. 90.
41 APO, Akta miasta Opola, sygn. 2404.
42 APO, Superintendentura w Nysie, sygn. 363.

Wspomnienia

Ostatnia tablica omawianej wystawy została poświęcona konserwacji ksiąg parafialnych przechowywanych w zasobie Archiwum Państwowego w Opolu, pochodzących z zespołu: *Parafia Ewangelicka w Niemodlinie*. Ze względu na ogromny koszt takiego przedsięwzięcia opolskie archiwum nie byłoby w stanie przeprowadzić go do dnia dzisiejszego. Jednak w 2007 r. w czytelni archiwum pojawili się Państwo Alois i Elfriede Barnert, którzy od lat, jako członkowie Towarzystwa Miłośników Regionu Niemodlina, poszukują informacji o przeszłości ziemi niemodlińskiej. Po uzyskaniu zgody dyrektora archiwum na skorzystanie z ksiąg parafialnych, których stan techniczny był bardzo zły: ślady pleśni, przebarwienia, kruszący się papier, rozpadające się obwoluty, Państwo Barnert postanowili znaleźć środki na konserwację tych ksiąg. Już w 2009 r. 12 ksiąg trafiło do pracowni konserwatorskiej Ars Veta, działającej przy Muzeum Piśmiennictwa i Drukarstwa w Grębocinie koło Torunia. Po czterech latach żmudnych i kosztownych prac powróciły do opolskiego archiwum, gdzie 15 lutego 2013 r. odbyło się oficjalne przekazanie odnowionych ksiąg. Uroczystość uświetnili swoją obecnością Państwo Alois i Elfriede Barnert oraz przedstawiciele wszystkich fundacji i organizacji zaangażowanych w finansowanie projektu.

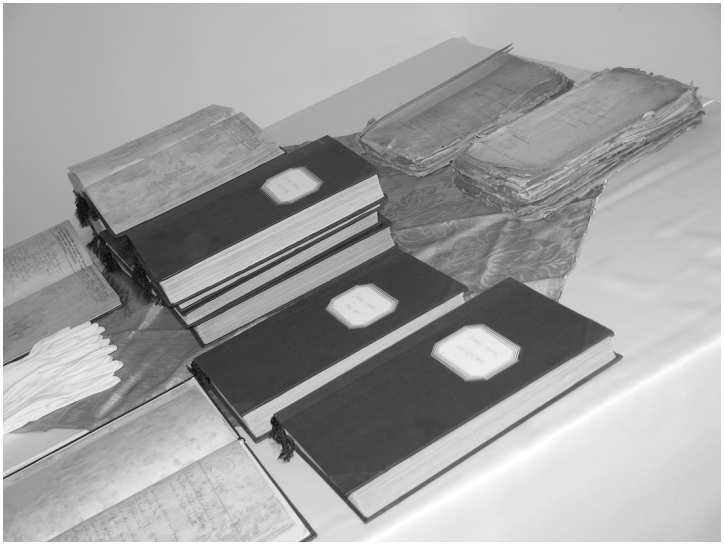

13. Fotografie z uroczystości przekazania ksiąg Parafii Ewangelickiej w Niemodlinie [fot. Sławomir Marchel, Andrzej Siwy].

Wystawa jako ekspozycja plenerowa została przygotowana w ramach 25. Europejskich Dni Dziedzictwa. Uroczyste otwarcie miało miejsce 15 września 2017 r. o godzinie 12.00 na posesji Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Opolu, przy ul. Pasiecznej 12. Wśród zaproszonych gości pojawili się przedstawiciele władz miejskich, konsulatu Niemiec w Opolu, kierownictwo Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, katoliccy duchowni, profesorowie Uniwersytetu Opolskiego, członkowie rady parafialnej Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Opolu, nauczyciele i uczniowie opolskich szkół podstawowych i gimnazjalnych.

Na ul. Pasiecznej zwiedzanie wystawy możliwe było do dnia 8 października 2017 r. Od 9 do 20 października została ustawiona na Rynku w Opolu, a następnie, dzięki uprzejmości ks. Wojciecha Prackiego, odwiedzi kościoły w Kluczborku i Pokoju.

Wystawa została przygotowana przez pracowników Archiwum Państwowego w Opolu. Wyborem materiałów i ich opracowaniem zajęły się: Bernadeta Gurbierz, Maria Leśniowska, Dorota Kruba-Raczek, Aneta Malik, Justyna Sowińska i Aleksandra Starczewska-Wojnar. Redakcją tekstów zajęła się dr Małgorzata Iżykowska, natomiast ich tłumaczeniem na język niemiecki dr Małgorzata Blach-Margos. Konsultacji merytorycznej dokonali ks. Wojciech Pracki – proboszcz Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Opolu oraz dr Grzegorz Joachimiak – pracownik Instytutu Muzykologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

14. Fotografia z lekcji pt. „Jak to się wszytko zaczęło…” prowadzonej przez ks. Wojciecha Prackiego w Archiwum Państwowym w Opolu przy ul. Zamkowej 2 [fot. Dorota Kruba-Raczek].

Katalog przygotowany i wydrukowany na wystawę ma upamiętniać opolskie obchody 500. rocznicy Reformacji, które zbiegły się z wydarzeniami związanymi z jubileuszem 800-lecia miasta Opola. Lekcja archiwalna, przygotowana przez pracowników opolskiego archiwum i ks. Wojciecha Prackiego z parafii ewangelickiej w Opolu, pt. „Jak to się wszystko zaczęło, czyli o tezach Lutra oraz ewangelickich archiwaliach jako świadectwie historii", jest kontynuacją obchodów rocznicowych, a jednocześnie wkładem opolskiego archiwum w edukację młodzieży w oparciu o źródła historyczne.

Źródła:

Archiwum Państwowe w Opolu, Akta miasta Kluczborka.
Archiwum Państwowe w Opolu, Akta miasta Opola.
Archiwum Państwowe w Opolu, Starostwo Powiatowe w Niemodlinie.
Archiwum Państwowe w Opolu, Superintendentura w Nysie.
Sammlung aller in dem souverainen Herzogthum Schlesien und der dessen incorporirten Grafschaft Glatz in Finanz-, Justitz-, Criminal-, Geistlichen Consistorial-Kirchen Sachen etc. publicirten und ergangenen Ordnungen, Edicten, Mandaten, Rescripten etc welche von der Zeit der glorwürdigsten Regierung Friedrichs Königes in Preußen..., Breslau, Korn, Tom I, sygn. 81, No XXXV.
Kancyjonał zawierający w sobie Pieśni Chrześcijańskie stare i nowe, z Przydatkiem Modlitew, a także z Summaryuszem Katechizmowym i rejestrami potrzebnemi, Brzeg 1880.
Gestern und Heute, 1863–1913. Festschrift zur Feier des 50-jährigen Bestehens des Evangelischen Jünglings- und Männervereins Oppeln.

Bibliografia:

Bainton R., *Tak oto stoję: klasyczna biografia Marcina Lutra*, Katowice 1995.
Borkowski M., *Opole przełomu wieków XIX/XX*, Łódź 2015.
Dietrich V., *Kazania ks. dra Marcina Lutra. Postylla domowa. Nowy przekład*, Kraków 2011.
Dola K., *Studia nad początkami Reformacji protestanckiej na Śląsku*, Opole 2009.
Friedenthal R., *Marcin Luter: jego życie i czasy*, Warszawa 1992.
Gdacjusz A., *Wybór pism*, opr. H. Borek, J. Zaremba, Warszawa–Wrocław 1969.
Hintz M., *Melanchton jako etyk*, „Studia i Dokumenty Ekumeniczne" 1997, nr 2, s. 17–24.
Jaskóła P., *Protestantyzm w kulturze Śląska* [w:] „Roczniki Teologii Ekumenicznej" 2011, t. 3(58), s. 117–132.
Joachimiak G., *Lutniści i uczeni. Rodzina Reusnerów ze Śląska w świetle starodruku z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, „Muzyka" 2013, LXIII, nr 2, s. 73–80.

Kumor B., *Historia Kościoła V. Czasy Nowożytne. Rozłam w Chrześcijaństwie Zachodnim*, Lublin 2002.
Nieszwiec R., *Drogi do Nieba* [w:] *Opole. Dzieje i tradycja*, red. B. Link, K. Tarka, U. Zajączkowska, Opole 2011, s. 193–195.
Pawelec M., *Duszpasterz czasu przełomów. Felix von Dobschütz (1867–1936)* [w:] *Opolanie znani i nieznani. Okres międzywojenny*, red. A. Dawid, Opole 2016.
Reformacja i kontrreformacja od roku 1500 do 1700, red. J.M. Laboa, Kielce 2007.
Szczygielska S., *Historia wychowania*, Szczecin 2003.
Todd J.M., *Marcin Luter*, Warszawa 1998.
Tokarczyk A., *Ewangelicy polscy*, Warszawa 1988.
Tüchle H., Boumann C.A., *Historia Kościoła 3, 1500–1715*, red. L.J. Rogier, R. Aubert, M.D. Knowles, Warszawa 1986.

Strony internetowe:

http://luter2017.pl/reformacji-2017-rozpoczety/ [dostęp: 4.10.2017]
http://www.luther.de/95thesen_pl.html [dostęp: 5.10.2017]
http://luter2017.pl/nawiedzenie-marii-panny-luteranska-mariologia-w-pigulce/[dostęp: 06.10.2017]
http://www.luteranie.pl/materialy/melanchton_jako_etyk,352.html [dostęp: 8.11.2017]